

Марина ДЖОНОВА

София

КОНСТРУКЦИИ ОТ ТИПА “АЗ МИ СЕ СТРУВА” В БЪЛГАРСКАТА РАЗГОВОРНА РЕЧ

Целта на това изследване е да бъдат разгледани определен тип конструкции, характерни за българската разговорна реч, от гледна точка на тяхната информационна структура. Тяхна отличителна особеност е наличието на лично местоимение в им.п. в противоречие с книжовната норма:

(1) *Не, той при мъжете не ходи. Той от мъжете го е страх* (Т.Бж.).

Съществуването на това явление в българската разговорна реч е отбелязвано в лингвистичната литература от редица автори (Пашов 1989, Попов 1979 и др.), но само по отношение на изказванията с безлично сказуемо. Като причини за това явление се посочват стремежът за отстраняване на безличността от глаголната форма (Георгиев 1996:68), наличието на фалстарт (преформулиране на мисълта), както и възможният му диалектен произход (Младенов 1987:107). Обикновено то се посочва единствено като пример за неправилно използване на личните местоимения. Честата употреба на този тип конструкции налага да се потърси обяснима от лингвистична гледна точка причина за тяхната устойчивост в разговорната реч.

Разглежданото явление се среща най-често при наличие на безлично сказуемо (безлично глаголно, именно или адвербиално сказуемо) в изказването. В този случай действително е оправдано традиционното обяснение за замяна на пълната форма на местоимението в косвен падеж със съответната форма за им.п., с цел да се отстрани безличността или да се запълни празната подложна позиция в изречението. Тази хипотеза обаче влиза в противоречие с факта, че в разговорната реч се срещат и изказвания с лично глаголно сказуемо, в които е налице местоимение в им.п., което не е свързано с удвояване на подлога, а е кореферентно с някой от другите аргументи на предиката:

(2) *Те лексикографите никой* (Зл.ед.ч.) *не може да ги разбере* (Е.П.).

В този пример (2) граматическият подлог е *никой* (съгласува се със сказуемото). Въпреки това в началото на изказването е налице третолично местоимение *те*, чието съдържание е уточнено от съществителното име *лексикографите* и се свързва кореферентно с прякото допълнение *ги*. Традиционното обяснение не решава и въ-

проса, защо в тези конструкции това “допълнително” лично местоимение в им.п. (в случая *те*) винаги заема първата позиция в изказването.

Примерите, на които се основава това изследване, са от корпусите от разговорна реч на Кр. Алексова (1989-93 г.) и Цв. Николова (70-те години). Останалата част от материала е събрана в периода март – май 2001 г.¹. В научната литература това явление е засвидетелствано още през 1962 г. (Попов 1962 цит. по Попов 1979:106), т.е. не става дума за ново явление в разговорната реч.

Най-често разглежданото явление се среща в изказвания с удвоено допълнение, чиято информационна структура в български език е изследвана (Иванчев 1968, Ницолова 1986, 2000), но удвояването не е техен задължителен признак, което е още едно доказателство срещу традиционната хипотеза. Проблемът за удвояването на допълнението се свързва с принадлежността на българския към балканския езиков съюз. Определеността на обекта е едно от основните изисквания, за да бъде възможно удвояването: “кратките форми могат да удвояват само именован израз с определен референт”. Обектът, който се удвоява, трябва да бъде фиксиран (specific) (Ницолова 1986:51-52). Важно е да се посочат видовете изречения, при които е възможно удвояване на обекта: изречения с глаголно сказуемо (лично и безлично); безлични изречения с именован сказуемо (*страх ме е, жал ми е*); безлични изречения с предикативно наречие (адвербиално сказуемо: *неприятно ми е*) (вж. Ницолова 1986:52).

Ще бъдат изложени две гледни точки относно информационната структура на изказването: членението *тема - рема* и *топик - коментар/фокус - фон*.

Според Св. Иванчев (1968) в изказването могат да се обособят два полюса на комуникативното напрежение – *експозиция* (тема) и *кулминация* (рема). Абсолютното начало на изречението е “същинска експозиция”, а абсолютният му край е “същинска кулминация”. Между тях стои информационно неутралната, междинна част - *транзит* (Иванчев 1968:166). В голяма част от случаите пълните форми на личните местоимения се намират в експозиция, когато са удвоени. Удвояването е задължително в случаите като: *Него го вижда Иван; Иван го вижда него*, защото

¹ Корпусите на Кр. Алексова и Цв. Николова могат да бъдат намерени на интернет адрес: <http://www.hf.uio.no/east/bulg/mat>. Примерите от корпуса на Кр. Алексова са означени с поредния номер на информатора (например Inf 1-2), а тези от корпуса на Цв. Николова са означени с CvNis и поредния номер на страницата. Примерите, събрани през 2001 г., са означени с инициалите на информаторите.

тук допълнението е в експозиция, а подлогът е в кульминация. Много рядко се удвоява лично местоимение, което е рема, и причина за това удвояване е “аналогията” (Иванчев 1968:164). Кратките форми на личните местоимения образуват с глагола една фонетична дума и съответно обикновено се намират в транзитната част на изказването (Иванчев 1968:166). Р. Ницолова също така посочва, че “кратката форма е част на изречението, която е лишена до голяма степен от автономност поради тясната си връзка с глагола. Затова бихме могли да наречем кратките форми силно зависими и неавтономни части на изречението” (Ницолова 1986:54).

Пълните форми на личните местоимения се свързват винаги с логическото ударение, “затова те не са подходящи за употреба в експозиция”, а кратките форми не могат да се употребяват в началото на изречението, защото са клитики. Затова се съчетават “силно ударените пълни форми с изобщо неударените кратки форми, като по този начин се получава нова, неутрална по отношение на ударението форма, която може да стои в експозиция” (Иванчев 1968:167).

От гледна точка на съвременното схващане за информационна структура на изказването, т.е. според четиридялбата *топик – коментар* (предикация) и *фокус – фон* (пресупозиция) (вж. Ван Валин 1997; Ламбрехт 1994; Ницолова 2000; Примус 1993), това означава, че в български в почти всички случаи удвоената пълна форма на местоимението допълнение е топик. Когато е фокусирана, пълната форма на личното местоимение също може да бъде удвоена, но тогава има други средства за определянето ѝ като фокус – фокусиращи лексеми (частици, наречия, въпросителни местоимения), интонация и др.²

Б. Примус (1993) дава следното определение за *топик*: “топик е това, за което се говори в изречението”, а *коментар* (Примус използва термина *предикация*) е частта от изказването, която казва нещо за топика. Прагматичните свойства, като това да бъде “фонова или дадена информация”, не са присъщи на топика, тъй като той може да включва и нова информация (Примус 1993:881). От семантична гледна точка “топиците по-лесно се възприемат първи, защото са с по-опростена структура от предикациите”, семантично по-простите части на изказването обикновено предшестват семантично по-сложните части. Частта на топика е по-кратка от тази на

² Например при отговор на въпроса *Кого го е страх?* – *Мене* ме е страх пълната форма на личното местоимение е фокус, но е удвоена, тъй като кратката форма е задължителна част от безличния предикат, т.е. тук контекстът и интонацията, а не наличието на удвояване, са релевантни при определянето на *мене* като фокус в изказването.

предикацията, тъй като референцията или назоваването се нуждаят от по-малко изразни средства в сравнение с предицирането. Според Б. Примус този подход обяснява възможността и фокусът да заема началната изреченска позиция, когато той се състои от по-малко думи в сравнение с топика (Примус 1993:886).

В приложените тук примери личното местоимение в им. п. се явява винаги в начална позиция (в простото изречение), следователно то е или топик, или фокус. Ще бъдат приведени доказателства, че разглежданото явление се свързва с частта на топика в информационната структура на изказването.

Свързано с информационната структура на изказването е и изнасянето на елементи в лявата част на изказването (т.е. вляво от подлога при словоред подлог – сказуемо – допълнение). Някои изследователи отделят само една позиция в лявата част на изказването. Например Цибатов (1997:362) говори за *външен топик* в руски език, противопоставен на *вътрешния топик*. По-разпространена е теорията, според която в лявата част на изказването могат да се обособят две позиции, които получават различни названия: *лява дислокация (dislocation/detachment)* и *топикализация* (Ламбрехт 1994), *Left hanging-topic* и *Left dislocation* (Примус 1993), *LDP (left detached position)* и *PCS (precore slot)* (Ван Валин 1997). Тези позиции се свързват с т.нар. маркиран топик в изказването, т.е. със смяна на топика, с въвеждане на нов топик или с наличие на контрастен топик. Наличието на този маркиран топик (според Ламбрехт *вторичен топик*) не променя статуса на топика в изречението (*първичен топик*).

В генеративната граматика се приема, че при лявата дислокация не е налице преместване, именната група не е изнесена от своята нормална позиция в изречението (както е при топикализацията), при което би трябвало да остане *следа*, а е налице кореферентно местоимение в изречението. Двете позиции са съвместими в едно и също изказване, като дислокацията стои вляво от топикализацията (вж. Куно 1993)³. По-подробно въпросът за позициите в лявата част на изказването от гледна точка на генеративната граматика е разгледан от Л. Рици (1998). Според него в изказването може да се обособи *лява периферия*, в която се включват няколко позиции: илокутивна сила, топик, фокус и финитност, като наличието на топик и фокус не е задължително. Интересното в тази теория е, че наличието на топик или фокус в

³ Въпросът, дали при топикализацията е налице преместване или не, е спорен в генеративната граматика.

дадено изказване винаги е свързано с позиция в лявата периферия (за разлика от цитираните по-горе автори, които свързват изнасянето на даден топик в отделна позиция в началото на изказването с известна маркираност). Лявата периферия в български език е изследвана от И. Кръпова и Ц. Карастанева (2000). Според тях словоредът на елементите в лявата периферия в български се различава от този, който Рици установява за италиански и английски език:

[SubP [TopicP* [ForceP [FocusP [.....]]]]] (Кръпова, Карастанева 2000:11),
че дали/ли

като е възможно наличието на повече от един топик в лявата периферия.

Интерес представлява изследването на П. Бенинка (2001) относно позициите, свързани с топика. Две са позициите, в които топикът може да стои в началото на изказването. Първата е т.нар. *лява дислокация* (left dislocation)⁴, при която даден аргумент се намира в лявата част на изказването, като е възможно това да бъде и предложна група. В изказването (в български, за разлика от италиански) задължително е налице кореферентна местоименна клитика, независимо от вида на предиката. Тя се съгласува с топика по род (в български само в 3 л.ед.ч.), число, падеж и лице:

(3) *Аз мене ме е яд, че си включих и Клип навремето* (Н.Т.).

В това изказване винителното местоимение *мене* е в лява дислокация, а задължителното кореферентно местоимение е клитиката *ме*. Наличието на пълната форма на местоимението във вин.п. (*мене*) не е задължително (срв. (3') *Яд ме е, че си включих и Клип навремето*), но маркира топика в изказването, тъй като клитиката (*ме*) е част от предиката, т.е. част от коментара, и не може да бъде топик, въпреки че е кореферентна с топикалното местоимение.

Втората позиция, свързана с топика в лявата част на изказването, е т.нар. *външен топик* (*Hanging topic*)⁵, който според генеративната граматика се намира извън лявата периферия и затова заема винаги първата позиция в изказването (вж. пример (3): *външен топик* е местоимението в им.п. *аз*). В тази позиция стои именна група. Задължително е наличието на кореферентна местоименна клитика в изречението, която се съгласува с външния топик по лице, род и число, но не и по падеж.

⁴ Тази позиция съответства на споменатите по-горе *топикализация* (Ламбрехт) или *PCS* (Ван Ва-лин), среща се и като Clitic Left Dislocation. Това е топикът в лявата периферия според Рици (1998).

⁵ Тази позиция съответства на споменатите по-горе *лява дислокация* (Ламбрехт) или *LDP* (Ван Ва-лин), среща се и като English Left Dislocation.

Много по-често местоимение в им.п. във функцията на външен топик се среща при наличие на дистанция между него и кореферентното местоимение. Голямата дистанция е един от факторите в българската разговорната реч, улесняващи липсата на съгласуване по падеж между външния топик и кореферентната клитика в изказването. Кореферентната дума може да бъде също така и ударено местоимение. В следния пример (4) това е местоимението непряко допълнение *със нея*, а местоимението в им.п. *тя* е външен топик:

(4) *Защото в Унгария не е популярна копривата/ **тя**/ единствено животните: се хранят **със нея*** (ТВ).

Външният топик винаги заема началната позиция в изказването, като може да бъде маркиран и лексикално посредством изразите “*що се отнася до, колкото до*”. Обикновено за означаване на външния топик се използва немаркираната форма на местоименията, която за български език е именителната.

На първо място тук ще бъдат анализирани примерите с лично глаголно сказуемо, в които топикът се намира в началото на изказването. Както вече беше посочено, от гледна точка на информационната структура местоимението топик често заема тази позиция. Това води до обособяването на отделна позиция за началния топик, като това не е характерно само за български език. Особеното в български е възможността за запълването едновременно и на двете позиции (външен топик и лява дислокация) с топикален израз (вж. пример (3) и (5):

(5) *С Ми пък нали свежър ми... **Той свежър ми**, има м чувството, че те го умориха. На седемдесе и седем години беше* (Inf 4-2).

В този пример е налице лично глаголно сказуемо. Изразът *той свежър ми* притежава формалните особености на удвоен подлог, но всъщност е кореферентен с прякото допълнение в изказването (*го*). Подлогът е експлицитно изразен с местоимението в Зл.мн.ч. *те*. Личното местоимение *той* е външен топик, а именната група *свежър ми* е лява дислокация. Наличието на голяма дистанция между външния топик и кореферентната клитика улеснява липсата на съгласуване по падеж. В този пример (5) външният топик и изразът в лява дислокация са кореферентни⁶.

Възможно е наличие на топик само в една от двете позиции:

(6) ***Той** нямаше и да го пита м за цената* (С. Й.).

⁶ Възможно е и разглеждането на именната група (*свежър ми*) като приложение към личното местоимение, но този въпрос се нуждае от допълнително изследване.

(6') *Него* нямаше и да *го* питаме за цената.

В първото изказване (6) личното местоимение *той* е външен топик и се съгласува с винителното местоимение *го* само по лице, число и род (Зл.ед.ч.м.р.), докато във второто изказване (6') топикът е изразен с пълната форма на личното местоимение за Зл.ед.ч.вин.п., намира се в лява дислокация и се съгласува с клитиката и по падеж.

В други изказвания причина за функционирането на дадено именително местоимение като външен топик е и наличието на *контрастен топик*. В следното изказване (7) съществителното *мама* въвежда нов топик. В следващите прости изречения се редуват два топика - съпругът и майката на говорещата, означени съответно с личните местоимения *той* и *тя*.

(7) *Сега мама спокойно ще си помисли, че **той1** сега *го* е яд дете **тя1** яде. А **тя2** и без това не мога да **я** накарам да яде* (CvNic 56/19,20).

Много по-силно е противопоставянето на двата топика, когато те са изразени с лично местоимение в един и същи падеж (в случая им.п.), т.е. *той* – *тя* или *него* – *нея*, отколкото при редуване на местоимения в различен падеж (*тя* - *него*). Контрастният топик се свързва с по-голяма подчертаност на топикалните елементи, обусловена от съпоставянето на вече известни субекти, т.е. на субекти, чиито референти според терминологията на Ламбрехт (1994) са активни по време на разговора. Контрастният топик се отличава от контрастния фокус по това, че референтите са равнопоставени, наличието на единия не изключва възможността за наличие и на другия.

В това изказване (7) не всички местоимения в им.п. са външни топици. Такива са само *той1* и *тя2*, като първото е част от безлично изречение, а второто – от лично. За разлика от тях *тя1* е подлог⁷.

Ако този пример (7) се сравни с (8), който не противоречи на книжовната норма, се вижда, че в книжовния език топикът в лявата част на изказването е обикновено лява дислокация, а не външен топик, тъй като се съгласува с резюмтивното местоимение (*я*) не само по лице, род и число, но и по падеж.

(8) *А **нея** и без това не мога да **я** накарам да яде.*

⁷ По въпроса, дали е възможно подлогът в дадено изречение да бъде и топик, не съществува единно мнение в лингвистиката.

Разглежданото явление се среща най-често при безлични предикати – при безлично глаголно, именно и адвербиално сказуемо. При тях клистиката е задължителна част от предиката, т.е. във всички изказвания с безлично сказуемо е налице местоимение, кореферентно с началния топик. Както при личните сказуеми, така и тук и лявата дислокация, и външният топик могат да бъдат едновременно запълнени с топикален израз, но е възможно и наличието на топик само в една от тях.

В следното изказване (9) е налице безлично глаголно сказуемо. Личното местоимение в им.п. *те*₁ е външен топик, а съществителното име *хората*₁ – лява дислокация. В следващото просто изречение личното местоимение *те*₂ отново е топик, но въпреки наличието на синтактичен паралелизъм не е външен топик, а е подлог, спрямо който съществителното *хората* изпълнява удвояваща функция.

(9) *Кому са нужни тея осигуровки/ Те*₁*/ хората*₁*/ ги нема/ Те*₂ *хората*₂ *са мъртви* (Ст. Д.).

Едно от задължителните условия дадена част на изказването да е топик е тя да бъде маркирана с признака [+определеност], поради което съществителното в лява дислокация (*хората*) е членувано (може да бъде и местоимение, лично име или предложна група, в която името е членувано).

Могат да бъдат посочени и безлични изказвания със съставно именно сказуемо:

(10) *Те явно много им е мерак на хората* (К.М.).

Тук личното местоимение *те* е външен топик, кореферентното местоимение в изречението е дателната клитика *им*, която същевременно удвоява непрякото допълнение *на хората*.

Разглежданото явление се среща и в изказвания с адвербиално сказуемо:

(11) *Пука му на него/ той с неговите тапи му е лесно* (Т.Д.).

Тук третоличното местоимение в им.п. *той* е външен топик и се съгласува с кореферентната дателна клитика *му* по лице, число и род.

В заключение може да се каже, че разглежданите конструкции с лично местоимение в началото на изказването намират своето обяснение от гледна точка на информационната структура. Обособяват се две позиции, които се свързват с частта на топика – външен топик и лява дислокация. Много често функцията на лявата дислокация е да уточни съдържанието на външния топик. Наличието на тези две

позиции в лявата част на изказването е обусловено от прагматични фактори като въвеждане на нов топик, смяна на топика или контрастен топик. Видът на сказуемото не е релевантен признак при изследването на тези конструкции, тъй като те се срещат при всички видове сказуеми: глаголно сказуемо (лично или безлично), съставно именно сказуемо (безлично) и адвербиално сказуемо (безлично). Подобно явление се среща и в изказванията с лично именно сказуемо, но при тях кратката местоименна форма функционира като дателно притежателно местоимение (12) *Аз всъщност основното ми притеснение е, че не мога да изляза от този квартал* (Е.К.). Необходимо е отделно изследване на информационна структура на този тип изказвания, за да бъдат изяснени факторите, които обуславят наличието им в разговорната реч.

Литература:

1. Бенинка 2001: Beninca, Paola *The position of Topic and Focus in the Left Periphery*. In: *Current Studies in Italian Syntax. Essays offered to Lorenzo Renzi*, ed. by Guglielmo Cinque and Giampaolo Salvi, Elsevier, 2001.
2. Ван Валин 1997: Van Valin, Robert D., Jr., Randy J. La Polla *Syntax: structure, meaning and function*. Cambridge University Press: Cambridge (Cambridge Textbooks in Linguistics), 1997.
3. Георгиев 1996: Георгиев, Станьо *Морфология на българския книжовен език*. В. Търново: ИК "Абагар", 1996.
4. Иванчев 1968: Иванчев, Светомир *Проблеми на актуалното членение на изречението*. В: Приноси в българското и славянското езикознание. София: ДИ "Наука и изкуство", 1978:157-172.
5. Кръпова, Карастанева 2000 – Krapova, I., Ts. Karastaneva *On the Structure of the CP Field in Bulgarian*. Dmitrova-Vulchanova, M., I. Krapova, L. Hellan (eds.). *Papers from Third Conference on Formal Approaches to South Slavic and Balkan Language*, Plovdiv, 1999, University of Trondheim Working Papers in Linguistics, 34, 2000, 67-84.
6. Куно 1993: Kuno, Susumu, Ken-ichi Takami *Grammar and Discourse Principles. Functional Syntax and GB Theory*. The University of Chicago Press: Chicago, London.
7. Ламбрехт 1994: Lambrecht, Knud *Information Structure and Sentence Form*. Cambridge University Press: Cambridge, 1994.

8. Младенов 1987: Бояджиев, Т., В. Радева, М. Сл. Младенов *Между диалектното и книжовното*. София: ДИ “Наука и изкуство”, 1987.
9. Ницолова 1986: Ницолова, Руселина *Българските местоимения*. София: ДИ “Наука и изкуство”, 1986.
10. Ницолова 2000: Nicolova, R. *Kontrastfokussierung mit Partikeln im Bulgarischen*. Linguistische Arbeitsberichte 75. Leipzig 2000:103-115.
11. Пашов 1989: Пашов, Петър *Практическа българска граматика*. София: ДИ “Народна просвета”, 1989.
12. Попов 1979: Попов, Константин *Стилно-граматическа употреба на удвоеното допълнение в българския език* (ИИБЕ 1962, кн. VIII). В: Помагало по български синтаксис. Съст. проф. К. Попов. София: ДИ “Наука и изкуство”, 1979.
13. Примус 1993: Primus, B. *Word Order and Informational Structure: A Performance-Based Account of Topic Positions and Focus Positions*. In: Jacobs, J. et al. (eds.), *Syntax. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. Berlin, 1993:880-896.
14. Рици 1998: Rizzi, Luigi *On the Fine Structure of the Left Periphery*. In: Beninca, P., G. Salvi (eds.) *Romance Syntax. Doctoral programme in romance philology*. L. Eotvos university. Budapest, 1998.
15. Цибаатов 1997: Zybatow, Gerhild *Детерминанты информационной структуры*. In: Junghanns, U. & Zybatow, G. (Hrsg.): *Formale Slavistik*. Frankfurt am Main: Vervuert Verlag, 1997:359-370.